

Yazar Bilgileri Author(s)

Doktora Öğrencisi
Sema BAĞ

Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Din Eğitimi

semabag@gmail.com

ORCID: 0009-0006-4215-9484

Künye Bilgisi

Mahmut Zengin - Abdurrahman Hendek (ed.),
Kafkasya ve Orta Asya'da Okullarda Din Eğitimi.

İstanbul: Değerler Eğitimi Merkezi Yayınları, 2023.

281 sayfa.

ISBN: 9786057273031

Kitap İncelemesi / Book Review

Anahtar Kelimeler / Keywords

Eğitim / Education

Din Eğitimi / Religious Education

Orta Asya ve Kafkasya / Caucasus and Central Asia

Orta Asya / Central Asia

Kafkasya / Caucasus

Makale Tarihleri / History of Article

Geliş Tarihi / Received

22/11/2024

Kabul Tarihi / Accepted

13/12/2024

Atıf / Citation

Bağ, Sema. “Zengin Mahmut - Hendek Abdurrahman (ed.), Kafkasya ve Orta Asya'da Okullarda Din Eğitimi”. *Kitabiyat İlahiyat Araştırmaları İnceleme-Eleştiri Dergisi* 2/2 (Aralık 2024), 218-228.

Kafkasya ve Orta Asya'da yer alan ülkeler Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlıklarını ilan ederek kendi devlet yönetim şekillerini ve politikalarını belirlemişlerdir. Sovyetler Birliği'nin sistemli şekilde dinsizlik eğitimi ve propagandası yapması, insanların dinini yaşamasına izin vermemesi ve din eğitimi engellemesi söz konusu ülkelerin din eğitimi politikalarını belirlemede etkili olmuştur. Her ülke sahip oldukları toplumun inancını, kültürünü, etnik yapısını ve dünyada meydana gelen gelişmeleri dikkate alarak kendi din eğitimi modelini oluşturmuştur. Din eğitimi alanındaki sorunların çözülmesi ve mevcut problemlere yönelik etkili yaklaşımların geliştirilmesi için farklı eğitim modelleri ve uygulamaların incelenmesi, örnek uygulamaların tespit edilmesi alanın bilimsel gelişimine katkı sunması bakımından önemlidir. Bu doğrultuda bireylerin din eğitimi faaliyetlerinden maksimum düzeyde verim alabilmesi için farklı ülkelerde gerçekleştirilen din eğitimi çalışmalarının detaylı bir şekilde incelenmesi önem arz etmektedir. Bu bağlamda Mahmut Zengin ve Abdurrahman Hendek editörlüğünde dünyanın farklı bölgelerinde gerçekleştirilen din eğitimi uygulamalarını konu edinen bir kitap serisi başlatılmıştır. Bu çalışmada serinin ilk kitabı olan *Kafkasya ve Orta Asya'da Okullarda Din Eğitimi* adlı eser, bölgede yer alan ülkelerin din eğitimi uygulamaları hakkında kayda değer bilgiler sunma, farklı din eğitimi modellerini saptayabilme ve işlediği konu kapsamında başarılı bir çalışma olup olmadığına dair değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Kafkasya ve Orta Asya'da Okullarda Din Eğitimi adlı bu çalışma sekiz temel bölümden oluşmaktadır. Farklı yazarlar tarafından yazılan bölümlerde her bir yazar sırasıyla bölgede yer alan Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Rusya ve Türkmenistan'da

gerçekleştirilen din eğitimini; hukuki statü, öğretim programları ve ders kitapları, benimsenen eğitim yaklaşımı ve içeriği, devlet ve özel okullarda din eğitimi, din eğitimi veren öğretmenlerin yetiştirilmesi, mevcut din eğitimi tartışmaları ekseninde incelemektedir ve ülkelerin yönetim biçimi, dini yapısı, din devlet ilişkilerini gerçekçi bir şekilde sunmaya çalışmaktadır.

İlk bölümde Elnura Azizova “Azerbaycan’da Okullarda Din Eğitimi” konusunu ele almaktadır. Azizova Azerbaycan hakkında verdiği genel bilgilerin ardından ülkede var olan din devlet ilişkisini ülkenin kanunları ekseninde ele almaktadır. Azerbaycan’ın kendini seküler devlet olarak tanımladığını ifade eden Azizova, ülkede din ve vicdan özgürlüğü esas olmakla birlikte dinî aşırılıkla da mücadele edildiğini vurgulamaktadır. Azerbaycan eğitim sistemi laik özellik taşımaktadır ve bu sebeple devlet okullarında zorunlu, seçmeli, isteğe bağlı vb. herhangi bir bağımsız din dersi bulunmamaktadır. Eğitim müfredatında 1. sınıftan 9. sınıfa kadar okutulan “Hayat Bilgisi” dersinde yer alan “Maneviyat” öğrenme alanı içerisinde dinin tanımı, amaçları, peygamber, vahiy, kutsal kitap, inanç, ibadet, ahlak gibi dinî bilgiler mezhepler üstü bir yaklaşımla sunulmaktadır. Azerbaycan’ın devlet eğitim programında din dersi bulunmadığı için yüksek öğretim kurumlarında din dersi öğretmenliği programları yer almamaktadır. Azizova bu bağlamda devlet politikası ile tutarlı bir din eğitimi anlayışı olduğunu, Azerbaycan’ın geçirdiği siyasi süreçlerin din eğitimini etkilediğini ifade etmektedir.

İkinci bölümde Osman Kamil Çorbacı “Ermenistan’da Okullarda Din Eğitimi” konusunu ele almaktadır. Çorbacı, Ermenistan’ın günümüz dinî yapısı ve din eğitiminin daha rahat anlaşılması için Ermenistan tarihini M.Ö. 6. yüzyıldan itibaren ele alarak siyasi tarih ve toplumun geçirdiği dinî

süreçler hakkında detaylı bilgilere yer vermektedir. Ermenistan Anayasası'na göre her bireyin düşünce, vicdan ve din özgürlüğüne sahip olduğunu belirten Çorbacı, "ruh avcılığı" olarak adlandırılan zorla din değiştirmeye yönelik girişimlerin yasaklandığını ifade etmektedir (s. 55). Ermenistan eğitim sisteminin birçok Avrupa ülkesine kıyasla daha merkezi bir yapıda olduğunu ifade eden Çorbacı, halkın büyük çoğunluğunun Hristiyan olması sebebiyle kilise merkezli (Ermeni Apostolik Kilisesi) din eğitimi modelinin uygulandığını, kilisenin din eğitimi üzerinde belirleyici etkisi olduğunu ve Ermeniler için din dersinden muaf olma gibi bir durumun söz konusu olmadığını belirtmektedir. Devlet ve özel okullarda zorunlu olarak okutulan "Ermeni Kilisesi Tarihi" dersinin tartışmalara neden olduğunu ve bu sebeple Ermenistan din eğitiminin gelişim aşamasında olduğunu üzerinde önemle duran Çorbacı, ülkenin din eğitimi uygulamalarında ulus-devlet anlayışının etkili olduğunu vurgulamaktadır. Bununla birlikte farklı dine ve din anlayışına mensup belirli gruplar¹ da bulunmasına rağmen Ermenistan'ın baskıcı ve asimile edici bir politika benimsemeyerek, insanların dinî inançlarını ve anlayışlarını yasalar ile güvence altına almasının dikkat çekici olduğunu ifade etmektedir.

Üçüncü bölümde Gülnara Goca Memmedli "Gürcistan'da Okullarda Din Eğitimi" konusunu ele almaktadır. Memmedli, Gürcistan'ın siyasi ve coğrafi konumu sebebiyle çağdaş dinler arası bir yaklaşım modeli geliştirdiğini ifade etmektedir. Memmedli, Gürcistan'ın laik bir ülke olduğunu, dinî özgürlüklerin anayasal olarak garanti alındığını ancak Gürcistan Apostolik Otosefal Ortodoks Kilisesi'nin üstünlüğünün ve devletten bağımsızlığının yine anayasa ile

---

¹ Şii ve Sünni Müslümanlar başta olmak üzere, 800 ile 1000 arası Yahudi, 35 binden fazla Yezidi vb. (s. 53).

sabit olduğunu vurgulamaktadır (s. 81). Bu durumu “kısmen onaylanmış kilise modeli” olarak tanımlayan Memmedli, ülkede din eğitime dair herhangi bir kanun bulunmadığını, din dersinin okullarda isteğe bağlı olduğunu ifade etmektedir. Gürcistan din eğitiminin Ortodoksluk, Sünni İslam gibi mezhep merkezli olduğunu belirten Memmedli, bu dersleri okutacak öğretmenlerin yetiştirilmesi için herhangi bir öğretim programının bulunmadığını ve derslerin genellikle tarih öğretmenleri tarafından verildiğini aktarmaktadır. Gürcistan her ne kadar din derslerini müstakil bir ders olarak okutmasa da dinî hoşgörü çerçevesinde farklı dinlerin ülkede var olmasına ve bu dinlere yönelik eğitim derslerinin verilmesine fırsat veren bir ülke olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dördüncü bölümde İlyas Erpay “Kazakistan’da Okullarda Din Eğitimi” konusunu ele almaktadır. Kazakistan da kendini laik olarak tanımlayan ülkelerden biridir. Laik devlet yapısının herhangi bir din eğitimi dersine cevaz vermediğini ifade eden Erpay, devletin vatandaşlarının dinî özgürlüklerini kanunlar ile koruma altına aldığını vurgulamaktadır. Ülkede Sovyetler Birliği dönemi ve sonrasında dinsizliğin artması ve gençler arasında büyüklere saygısızlık gibi davranışların alışkanlık haline gelmesi üzerine halkın talepleri doğrultusunda “Laiklik ve Din Bilimi Temelleri” adlı bir dersin müfredata eklendiğini belirten Erpay, bu dersin amacının dinî ritüelleri öğretmek olmadığını aksine insanlara hoşgörü gösterme ve dinî inançlara saygı duyma gibi değerleri kazandırmaya yönelik olduğunu vurgulamaktadır. İsteğe bağlı okutulan bu dersin genellikle tarih öğretmenleri tarafından verildiğini ifade etmektedir. Sovyetler Birliği dönemi ateizminin hem toplumda hem de devletin din eğitimi yaklaşımında etkilerinin hala devam etmekte olduğunu, bu durumun ancak eğitimle aşılabileceğini ve bilimsel temellere

dayalı bir din eğitiminin önemine dikkat çekmektedir. Bu bağlamda Kazakistan'da Sovyetler Birliği sonrası dönemde din eğitimi uygulamalarını ve faaliyetlerini gerçekleştirmede hızlı adımlar atılmadığı ve devlet kontrolünde sistemli din eğitimi gerçekleştirilmediği görülmektedir.

Beşinci bölümde Mehmet Korkmaz "Kırgızistan'da Okullarda Din Eğitimi" konusunu ele almaktadır. Kırgızistan'da din eğitimi daha iyi anlamak için Kırgızistan tarihi hakkında detaylı bilgilere yer veren Korkmaz, ilk devlet başkanının (Askar Akaev) çıkardığı "Dinî İnanç Özgürlüğü ve Dinî Kurumlar" (Din Tütü Erkindiği Cana Din Uyomdağı Cönündü) kanunun ülkeye birçok felsefi ve dinî akımın girmesine neden olduğunu, din ve inançlar noktasında bir karmaşa meydana getirdiğini ifade etmektedir (s. 146). Bu sebeple okullardaki din eğitimi uygulamalarının hukuki temellerinin zaman içerisinde değişiklik gösterdiğini belirtmektedir. Korkmaz, Kırgızistan'ın diğer Asya ülkeleri ile kıyaslandığında en liberal ve çoğulcu anlayışa sahip ülke olduğunun altını çizmektedir. Din derslerinin okullarda başlangıçta isteğe bağlı, "İyman Sabağı"² adıyla okutulmaya başlanıp daha sonra adının "Adep Sabağı"³ olarak değiştirildiğini ifade eden Korkmaz, 2022-2023 itibarıyla dersin müfredattan tamamen kaldırılarak yerine "Dinlerin Gelişim Tarihi" adlı zorunlu bir dersin getirildiğini belirtmektedir. Söz konusu dersin diğer ülkelerde (Kazakistan ve Özbekistan) olduğu gibi tarih öğretmenleri, sınıf öğretmenleri, edebiyat ya da rehber öğretmenleri tarafından okutulduğunu ve ülkede din dersi öğretmeni yetiştiren müstakil bir öğretim programının

---

² İman dersi (s. 152).

³ Adep kavramı ülke hukukunda resmi olarak geçen bir kavram olup tertip, talim, terbiye, ahlak, örf gibi anlamlar içermektedir ve dinin de kültürün bir parçası olduğuna atıf yapılmaktadır (s. 153).

bulunmadığını belirtmektedir. Korkmaz, ülkedeki mevcut farklı anlayışların ve liberal politikaların etkisiyle din eğitimi adına atılan adımların sınırlı ve yavaş olduğunu ve Dinî İnanç Özgürlüğü ve Dinî Kurumlar (Din Tütü Erkindiği Cana Din Uyomdagi Cönündü) kanununun Kırgızistan’da din eğitimi uygulamalarında karmaşaya yol açtığını ifade etmektedir. Mevcut karmaşanın önlenmesi ve din eğitimi faaliyetlerini sağlıklı bir şekilde gerçekleştirilebilmesi için ülkeye dışarıdan dahil olan felsefi ve dinî akımların devlet kontrolüne alınması gerektiğini vurgulamaktadır.

Altıncı bölümde Dilara Tinas “Özbekistan’da Okullarda Din Eğitimi” konusunu ele almaktadır. Özbekistan’ın asırlarca İslam medeniyetine ve bilim merkezlerine ev sahipliği yaptığını, tarihi açıdan çok köklü ve zengin bir din eğitimine sahip olduğunu vurgulayan Tinas, Sovyetler Birliği dönemi ve sonrasında din eğitiminin sekteye uğradığını belirtmektedir. Tinas, günümüzde Özbekistan’ın laik bir ülke olması sebebiyle eğitim kurumlarında doğrudan din eğitimi yapılmadığını ifade etmektedir. Ancak Özbekistan’da dinden öğrenme modeli ile zorunlu ders olarak okutulan “Tarbiya” dersinin sistemli bir şekilde okutulduğunu, dersin programının kapsamlı bir araştırma ve inceleme sonucu hazırlanarak dersin öğretmenlerinin yetiştirilmesinde ciddi bir tavır sergilendiğinin üzerinde önemle durmaktadır. Öğretmenler hizmet içi eğitim almakta ve eğitim sonucunda sınava tabi tutularak dersi vermeye yetkin hale geldiklerini ifade etmektedir. Özbekistan’daki din eğitimi uygulamalarını diğer yazarlardan farklı olarak Türkiye’deki din eğitimi ile karşılaştıran Tinas, Tarbiya dersinin Türkiye’deki DKAB dersi gibi değerlendirilmemesi gerektiğini ve Özbekistan’da Türkiye’deki gibi bir din eğitimi uygulamasının bulunmadığını önemle vurgulamaktadır (s. 202). Bu bağlamda Özbekistan’ın

İslam medeniyetine ait köklü bir mirası bünyesinde barındırmasına rağmen bu mirasın korunması ve yeni nesillerce tanınmasında mevcut din eğitimi uygulamaları açısından yetersiz kaldığı değerlendirilmektedir.

Yedinci bölümde Alim Emin Yusufoglu "Rusya'da Okullarda Din Eğitimi" konusunu ele almaktadır. Yusufoglu, Rusya'da Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra yeniden "dinî rönesans" yaşandığını ifade etmektedir. Dinin yasallaşması ve okullarda din eğitiminin yapılandırılması sürecinde başta Rus Ortodoks Kilisesi olmak üzere ülkede bulunan diğer din mensupları ve temsilcileri büyük çaba göstermişlerdir. 2012 yılından itibaren ise zorunlu bir ders olarak uygulamaya konulan "Din Kültürü ve Laik Etiğin Esasları" adlı ders modülünün hümanistik bir yaklaşımla hazırlandığını ve dinden öğrenme metodu ile uygulandığını belirten Yusufoglu, söz konusu ders modülünün İngiliz ve İsveç modelleri ile benzerlik gösterdiğini vurgulamaktadır. Derslerde okutulan "Dünya Din ve Kültürünün Esasları" adlı kitabın Ortodoks geleneğini ve teoloji görüşlerini yansıtmakla birlikte ülkedeki dört geleneksel din olan Hristiyanlık, İslam, Yahudilik ve Budizm dinlerine de ağırlıklı olarak yer vermektedir.

Yusufoglu, Rusya'da öğretmenliğin formasyon odaklı olduğunu ve dersin öğretmenlerinin yetiştirilmesinde "Din Kültürü ve Laik Etiğin Esasları" adlı bir formasyon programı uygulandığı belirtilmektedir. Yusufoglu'nun aktardığı bilgilerden Rusya'da örgün ve sistematik bir din eğitiminin mevcut olduğu ve yapılan çalışmaların önünün açık olduğu anlaşılmaktadır. Çalışmada yer alan diğer bölümlerle karşılaştırıldığında Sovyetler Birliği sonrası bağımsızlık kazanan Türk devletlerinin din eğitimi hususunda daha çekingen bir tutum sergiledikleri ve laiklik temelli bir anlayışla

din eğitimine mesafeli bir konumda oldukları da görülmektedir. Buna karşın Sovyetler Birliği'nin merkezi olan Rusya'da tam tersi bir durumun hâkim olduğu ve din eğitiminin daha kurumsal bir yapıya kavuştuğu açıkça anlaşılmaktadır.

Sekizinci bölümde Sevim Ünal "Türkmenistan'da Okullarda Din Eğitimi" konusunu ele almaktadır. Türk-İslam tarihi açısından Özbekistan'dan sonra bir diğer önemli merkez Türkmenistan'dır. Türkmenistan'ın dış dünyaya kapalı bir toplum olması sebebiyle kaynaklara erişimin sınırlı olduğunu belirten Ünal, ülkedeki dinî topluluklar, dinî yaşam, kurum ve kuruluşlar hakkındaki bilgilerin büyük ölçüde kısıtlı sayıdaki raporlar üzerinden elde edildiğini ifade etmektedir. Ünal, Türkmenistan'da bağımsızlığın ilan edildiği günden bugüne kadar örgün eğitimde din eğitimi verilmesinin söz konusu olmadığını, yaygın din eğitiminde ise cami ve kiliselerde temel dinî metinlerin okunması dışında resmi din eğitiminin neredeyse yasaklandığını vurgulamaktadır. Ülkede din eğitimi veren tek kurumun ise başkent Aşkabat'ta bulunan Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı'nın açtığı "Ortak Türkmen-Türk Okulu'dur" ve bu okulda ülkemizdeki mevcut DKAB programı uygulanmaktadır (s. 271).

Türkmenistan'ın ilk Cumhurbaşkanı Saparmurat Türkmenbaşı tarafından yazılan "Ruhname" adlı kitabın tüm eğitim kademelerinde zorunlu ders kitabı olarak okutulduğunu belirten Ünal, 2002 yılında kitabın öneminin daha da arttırıldığını ve ülkenin dört bir yanından gelen molla ve imamların katılımıyla törenlerle okutulmaya başlandığını aktarmaktadır. Türkmenlerdeki milli ve dinî duyguları dinamik tutmayı amaçlayan, çeşitli dinî ve tarihi bilgileri içeren bu kitabın zamanla bir irşat ve vaaz kitabına dönüşerek mescitlerde de okutulmaya başlanmıştır. Bir devlet başkanının

yazdığı kitabın ülkede dinî bilgi aktarmada ve din eğitiminde tek kaynak haline gelmesi dikkat çekici ve tartışmalı bir durum olarak değerlendirilmektedir. Ünal, söz konusu kitabın uzun yıllar okutulduktan sonra Saparmurat sonrası seçilen cumhurbaşkanı tarafından kademeli olarak eğitim sisteminden, müfredattan ve medyadan tamamen kaldırıldığını belirtmektedir.

Ülkelerin din eğitimi uygulamalarının belirlenmesinde siyasi ve toplumsal süreçlerin belirleyici bir etkisi olduğu aşikardır. Bu sebeple ülkelerde uygulanan din eğitiminin müstakil olarak incelenmesi ve kendi bağlamı içerisinde değerlendirilmesi önemlidir. Bu çalışma Orta Asya ve Kafkasya bölgesinde yer alan ülkelerdeki din eğitimi bu hususu gözeterek ele almaktadır ve okullarda gerçekleştirilen din eğitimi uygulamaları hakkında bilimsel bir bakış açısıyla, açık ve anlaşılır bir üslupla kapsamlı bilgiler sunmaktadır. Değerlendirilen bu eser Müslümanların yoğunlukta olduğu ülkeleri değil bölgede yer alan diğer dinlere mensup belli başlı ülkeleri de (Ermenistan, Gürcistan ve Rusya) kapsamaktadır. Birincil kaynak kullanımına özen gösterilmesi, ülkelerin kendi dillerinde yazılmış eserlerden ve resmî web sitelerinden bilgi alınması ayrıca bölümlerin çoğunun söz konusu ülkelerde öğrenci veya akademisyen olarak bulunmuş kişilerce hazırlanması çalışmanın güvenilirliğini ve bilimsel değerini artırmaktadır. Bölümlerin hazırlanmasında belirli bir sistemin ve başlıklandırmanın olması incelenen her ülke açısından detaylı bilgileri okuyucuya sunmakla birlikte eserin okunmasını ve anlaşılmasını da kolaylaştırmaktadır.

Değerlendirilen çalışmadan hareketle kitap içerisinden belirlenen herhangi bir ülke Sovyetler Birliği öncesi ve sonrası din eğitimi ele alacak şekilde müstakil olarak çalışabilir. Din eğitimi açısından köklü geçmişe sahip ülkeler olan

Türkmenistan ve Özbekistan'ın din eğitimi süreçleri tarihi açıdan ayrıntılı şekilde incelenebilir. Örgün din eğitimine ek olarak bölgedeki yaygın din eğitimi faaliyetleri de ayrı bir çalışma kapsamında incelenebilir.

Sonuç olarak farklı ülkelerdeki örgün din eğitimini incelemek amacıyla yapılan bu çalışma dikkate alınması gereken bir çalışmadır. Söz konusu ülkeler hakkında din eğitimi başta olmak üzere siyasi tarihi, toplum yapısı, güncel durumları hakkında gerekli bilgileri içermektedir. Çalışmanın devamının gelmesi ve hedeflenen kitap serisinin tamamlanması din eğitimi alanına zenginlik katmakla birlikte farklı coğrafyalarda yer alan din eğitimi uygulamalarının incelenmesi ve örnek uygulamaların tespit edilmesinde önemli rol oynayacaktır.